O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

IJTIMOIY FANLAR
http://journals.nuu.uz
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 1:62

Fayzulla A. KUSHAKOV,
Dotsent v.b, Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: kushakovfayzullo@gmail.com. orcid.0009-0007-5009-2619

Professor, f.f.d J. Ramatov taqrizi asosida

TEXNIKA BORLIG‘INING ONTOLOGIK ASOSLARI VA INSON FAOLIYATI BILAN O‘ZARO ALOQADORLIGI

Annotatsiya

Maqolada texnika borlig‘ining ontologik asoslari moddiy vosita, faoliyat, bilim va madaniyatning o‘zaro aloqasi orqali tahlil qilinadi. Texnik obyektning vazifasi uning tuzilishi bilan birga inson maqsadi, amaliy bilim va ijtimoiy tashkil etishga bog‘liqligi yoritiladi. Tadqiqot tushunchaviy tahlil va tarixiy-qiyosiy yondashuvga asoslanadi. Texnikani faqat neytral vosita sifatida talqin qilishning chegaralari, muhandislik ijodkorligi va inson omilining ahamiyati ochib beriladi. Texnik taraqqiyotni samaradorlik bilan bir qatorda insonning mas’uliyatli ishtiroki nuqtayi nazaridan baholash zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Texnika borlig‘i, ontologiya, inson faoliyati, texnik bilim, muhandislik ijodkorligi, madaniyat, inson omili.

ONTOLOGICAL FOUNDATIONS OF TECHNOLOGY AND ITS INTERRELATION WITH HUMAN ACTIVITY

Annotation

The article examines the ontological foundations of technology through the relationship between material tools, activity, knowledge and culture. The function of a technical object is considered in relation to its structure, human purposes, practical knowledge and social organization. The study uses conceptual and historical-comparative analysis. It discusses the limits of viewing technology as a neutral instrument and clarifies the roles of engineering creativity and the human factor. Technological development is assessed in terms of efficiency and responsible human participation.

Key words: Technology, ontology, human activity, technical knowledge, engineering creativity, culture, human factor.

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ БЫТИЯ ТЕХНИКИ И ЕЁ ВЗАИМОСВЯЗЬ С ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ

Аннотация

В статье онтологические основания бытия техники рассматриваются через взаимосвязь материальных средств, деятельности, знания и культуры. Показана зависимость функции технического объекта от его структуры, человеческих целей, практического знания и социальной организации. Исследование основано на понятийном и историко-сравнительном анализе. Раскрываются границы понимания техники как нейтрального средства, роль инженерного творчества и человеческого фактора. Обосновывается необходимость оценивать технический прогресс с учётом эффективности и ответственного участия человека.

Ключевые слова: Бытие техники, онтология, человеческая деятельность, техническое знание, инженерное творчество, культура, человеческий фактор.

Kirish. Hozirgi kunda texnika insoniyat hayotiga shu qadar chuqur kirib keldiki, uning o‘rnini bosa oladigan boshqa sohani tasavvur qilish ham qiyin. Texnikaning mavjudligi, uning inson va jamiyat faoliyatiga ta’siri, salbiy va ijobiy natijalarga olib kelishi ilmiy mushohada qilinishi lozim bo‘lgan eng dolzarb mavzulardan biridir. Texnikaning ontologik muammolarini o‘rganish inson yaratgan sun’iy muhitning tabiiy borliq va ijtimoiy munosabatlar bilan aloqasini aniqlashtirishga xizmat qiladi.

Maqolaning maqsadi texnikani alohida qurilmalar yig‘indisi sifatida emas, moddiy vosita, faoliyat, bilim va madaniyat o‘rtasidagi bog‘lanishda tushuntirishdir. Asosiy savol texnik obyektning borlig‘i nimaga tayanishi bilan bog‘liq: uning moddiy tuzilishigami, bajaradigan vazifasigami yoki insonlar undan foydalanadigan ijtimoiy munosabatlargami? Ushbu jihatlarni birgalikda ko‘rish texnika taraqqiyotini faqat yangi moslamalar soni yoki ishlab chiqarish unumdorligi orqali baholashning chegaralarini ko‘rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maqolada foydalanilgan adabiyotlar texnikaning inson va jamiyatdagi o‘rnini turli jihatlardan yoritishga qaratilgan. N.A. Berdyayevning inson va mashina haqidagi ishi, V.G. Goroxov hamda V.M. Rozinning texnika falsafasiga oid asarlari, texnogen jamiyat haqidagi tadqiqotlar ushbu muammoning bibliografik asosini tashkil etadi [3]. M. Xaydeggerning texnika mohiyatini borliqning ochilish usuli sifatida tushuntirishi instrumental yondashuvning chegaralarini ko‘rsatadi [13].

F.A. Kushakovning 2024-yilgi avtoreferatida ilmiy-texnik taraqqiyotning inson va jamiyat uchun ijobiy hamda salbiy oqibatlarini birgalikda tahlil qilish vazifasi qo‘yiladi. Taqdim etilgan dissertatsiya materiallarida esa texnik vositalar evolyutsiyasi ularni yaratish, qo‘llash va jamoaviy faoliyatni tashkil etish bilan bog‘langan. Ushbu maqolada mazkur bog‘liqlik texnik obyektning mavjudlik shartlari nuqtayi nazaridan aniqlashtiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-falsafiy xarakterga ega. Unda tushunchaviy tahlil, tarixiy yondashuv va qiyoslash qo‘llanadi. Texnika haqidagi qarashlar moddiy vosita, faoliyat, bilim va madaniyat mezonlari bo‘yicha ajratiladi, so‘ng ularning o‘zaro bog‘lanishi ko‘rib chiqiladi. Tarixiy misollar umumiy rivojlanish yo‘nalishlarini tushuntirishga xizmat qiladi; ular barcha jamiyatlar uchun bir xil majburiy bosqichlar sifatida talqin etilmaydi. Ishda empirik tajriba yoki statistik o‘lchov o‘tkazilmagan, xulosalar tushunchalar va nazariy dalillarni qiyoslashga tayanadi.

Tahlil va natijalar. Texnika borlig‘ini to‘rt o‘zaro bog‘liq jihatda ko‘rish mumkin: tabiatni o‘zgartirishga xizmat qiluvchi moddiy vositalar; ularni yaratish va ishlatish faoliyati; usul va operatsiyalar haqidagi bilimlar; madaniyat hamda ijtimoiy tashkil etish shakllari. Bu farqlash to‘rtta mustaqil texnika mavjudligini anglatmaydi. Bitta qurilmada barcha jihatlar tutashadi: u muayyan materialdan yasaladi, maqsadli harakat orqali ishlatiladi, bilimni talab etadi va ijtimoiy munosabatlar ichida vazifa bajaradi.

Texnika mehnat vositasi sifatida biror maqsadga erishishga qaratilgan sun’iy vositalar tizimidir. U kuch va vaqtni tejaydi, insonning tabiiy muhitga ta’sir qilish imkoniyatini kengaytiradi. Biroq uning natijasi faqat qurilmaning o‘ziga bog‘liq emas: foydalanish maqsadi, tashkil etish usuli va oqibatlar uchun javobgarlik ham ahamiyatlidir. Shuning uchun texnik vositani barcha sharoitda mutlaqo neytral deb hisoblash yetarli emas. Uning tuzilishi ayrim harakatlarni osonlashtiradi, boshqalarini esa cheklashi mumkin.

Texnik faoliyat ilmiy nazariyalar tizimidan tarixan oldin shakllangan. Mehnat qurollari yasash va olovdan foydalanish insonning tabiiy sharoitga moslashish imkoniyatini kengaytirgan. E. Kappning organlar proyeksiyasi haqidagi qarashi texnik vositalar bilan inson tanasi imkoniyatlari o‘rtasidagi aloqani tushuntirishga qaratilgan. Bu yondashuvda qurol inson harakatining tashqi davomchisi sifatida talqin qilinadi. Biroq barcha texnik obyektlarni tana a’zolarining oddiy nusxasi sifatida tushuntirish qiyin: murakkab tizimlarda jamoaviy bilim, loyihalash va mehnat taqsimoti ham hisobga olinishi kerak.

Mashinali ishlab chiqarishning rivojlanishi aqliy va jismoniy mehnat o‘rtasidagi taqsimotni chuqurlashtirdi. Qo‘l mehnatidan mashina texnikasiga o‘tish mahsulotni ko‘p miqdorda va standart shaklda ishlab chiqarish imkoniyatini kengaytirdi. Hunarmandchilikda bir kishining faoliyatida birlashgan loyihalash, tayyorlash va bezash vazifalari sanoatda alohida kasbiy faoliyatlarga ajralishi mumkin. Biroq bu san’at va texnika aloqasi butunlay yo‘qolganini anglatmaydi: sanoat dizayni ushbu aloqaning boshqa shaklda davom etishini ko‘rsatadi.

Faoliyat nuqtayi nazaridan texnika maqsad bilan natija orasidagi vositachilikni tashkil etadi. Harakatni oldindan rejalashtirish, usulni tanlash va uni takrorlash imkoniyati texnik faoliyatning muhim xususiyatlaridir. Bunda ko‘nikma, malaka va mahorat faqat kam kuch sarflashga emas, harakatning aniqligi va sharoitga mosligiga ham xizmat qiladi. Bir vaziyatda samarali bo‘lgan usul boshqa vaziyatda qayta ko‘rib chiqilishi mumkin.

Texnik ijodkorlik ixtirochilik bilan, shuningdek, ilmiy kashfiyotlarning amaliy qo‘llanishi bilan bog‘liq. Ixtiro yangi vosita yoki usulni yaratadi; kashfiyot esa ilgari ma’lum bo‘lmagan hodisa yoki qonuniyatni aniqlaydi. Ular o‘zaro ta’sirlashsa-da, aynan bir jarayon emas.

Texnik va muhandislik faoliyatining amaliy darajasi tadqiqot, loyihalash va konstruksiyalash jarayonlarini qamrab oladi. Loyiha sinov va baholash orqali aniqlashtiriladi; uni ishlab chiqarishga kiritish esa moddiy resurslar bilan birga tashkiliy hamkorlikni talab etadi.

Muhandislik amaliyoti mavjud ilmiy bilimni tayyor holatda qo‘llashdan iborat emas. Umumiy qonuniyatni muayyan vazifaga tatbiq etish uchun material, ish muhiti, yuklama va foydalanish sharoitlari aniqlanadi. Ushbu shartlarni noto‘g‘ri baholash nazariy jihatdan to‘g‘ri yechimning amaliy samarasini kamaytirishi mumkin. Demak, qo‘llash jarayoni ham yangi bilim hosil qiladi. Nazariya va amaliyot o‘rtasidagi munosabat bir tomonlama emas: sinov natijalari modelni aniqlashtiradi, model esa keyingi sinov yo‘nalishini belgilaydi.

Texnik bilimda umumiy nazariy qonuniyatlar bilan aniq sharoitga oid ma’lumotlar birlashadi. Nazariy mexanika yoki termodinamika hisoblashning umumiy asosini bersa, loyihalash muayyan material, vazifa va foydalanish muhiti bilan ishlaydi. Ergonomika va muhandislik psixologiyasi esa texnik yechimni inson imkoniyatlari bilan bog‘laydi. Shu sababli texnik obyektni tushunish uning jismoniy xususiyatlarini bilish bilangina tugamaydi; u bilan ishlaydigan shaxsning harakati ham tahlil qilinadi.

Texnika madaniyat elementi sifatida: Madaniyat va sivilizatsiyaning rivojlanish darajasi ko‘rsatkichi bo‘lgan texnika haqida gap ketganda, biz iqtisodiy davrlar nima ishlab chiqarilgani bilan emas, balki qanday ishlab chiqarilgani va qanday mehnat vositalari bilan ishlab chiqarilgani bilan farqlanishini nazarda tutamiz. Texnikaning jamiyatga ta’siri texnikani qo‘llashning ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlariga qarab yumshatiladi yoki kuchayadi. Texnika taraqqiyotining o‘zi esa iqtisodiy, siyosiy va boshqa sharoitlarning kuchli ta’sirini boshdan kechiradi. Shu bilan birga, texnikaning o‘zi iqtisodiyot va umuman jamiyatning rivojlanishini rag‘batlantiradi. Ammo texnikaning rivojlanish qonuniyatlarini ijtimoiy-iqtisodiy qonuniyatlarga bog‘lab bo‘lmaydi;

Mehnat taqsimoti va jamoaviy faoliyatning murakkablashuvi texnikaning tashkiliy tomonini kuchaytirgan. Yerga ishlov berish, chorvachilik, qurilish va mehnat qurollarini yasash vazifalarining taqsimlanishi bir nechta kishining harakatini muvofiqlashtirishni talab etgan. Bu jarayonda texnik mahorat faqat alohida quroldan foydalanish emas, birgalikdagi faoliyatni tashkil qilish qobiliyati sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Texnik yangilikning mavjudligi mehnat sharoiti avtomatik yaxshilanishini anglatmaydi. Ishning kim tomonidan bajarilishi, manfaatlarning qanday taqsimlanishi va mehnatni tashkil etish tartibi uning ijtimoiy samarasiga ta’sir qiladi. Shu bois texnik taraqqiyotni inson taraqqiyoti bilan to‘liq tenglashtirish mumkin emas. Bitta texnik yechim ayrim kishilarga qulaylik yaratishi, boshqalarga esa qo‘shimcha yuk yoki nazorat olib kelishi mumkin.

Texnikani tashkiliy tizim sifatida tushunish mashina va inson munosabatini kengroq ko‘rishga imkon beradi. Birgalikdagi ishda odamlar qat’iy vazifalar asosida muvofiqlashtirilishi mumkin. Ammo insonni tizimning almashtiriladigan qismi sifatida ko‘rish uning mustaqil qarori va qadrini e’tibordan chetda qoldiradi. Texnik samaradorlikni baholashda aynan shu chegara muhim: tartibli faoliyat insoniy erkinlikni inkor etishi shart emas.

Texnik tizimni boshqarish vakolati uning natijalariga ta’sir qilish imkoniyatini ham beradi. Shu jihatdan texnikaning ontologik tahlili ijtimoiy savol bilan bog‘lanadi: tizimning maqsadini kim belgilaydi, uning ishlash tartibini kim o‘zgartira oladi va salbiy oqibatni kim boshdan kechiradi? Bu savollar qurilmaning moddiy tuzilishini almashtirmaydi, balki uning jamiyatdagi mavjudlik shartlarini ochadi.

Texnik ixtironing joriy etilishi iqtisodiy va madaniy sharoitlarga bog‘liq. Yangilik foydali bo‘lishi uning darhol qabul qilinishini kafolatlamaydi: malaka, xarajat, mavjud kasbiy tartib va manfaatlar unga ta’sir qiladi. Bozor rag‘batlari ixtirochilikni kuchaytirishi mumkin, lekin barcha ijtimoiy ehtiyojlarni bir xil darajada ifodalamaydi. Shuning uchun texnik taraqqiyotni tahlil qilishda iqtisodiy foyda bilan birga mehnat sharoiti, bilimdan foydalanish imkoniyati va uzoq muddatli oqibatlar ham hisobga olinadi.

Texnik obyektning mavjudligi moddiy tuzilish va ijtimoiy vazifaning birligida tushuntiriladi. Qurilma jismoniy buyum sifatida saqlanib qolishi mumkin, biroq uni ishlatish bilimi yoki tegishli infratuzilma yo‘qolsa, amaliy vazifasi bajarilmaydi. Masalan, ishlab chiqarish uskunasi energiya,

xizmat ko‘rsatish va mutaxassis malakasisiz to‘liq faoliyat yurita olmaydi. Bu misol texnika borlig‘ining munosabatlarga bog‘liq tomonini ko‘rsatadi: buyum o‘z xususiyatlariga ega, lekin uning texnik tizimdagi o‘rni boshqa unsurlar bilan aloqada yuzaga chiqadi.

Shu asosda inson omili texnik tizimga keyinchalik qo‘shiladigan tashqi shart sifatida emas, uni yaratish va ishlatishning tarkibiy jihati sifatida qaralishi lozim. Loyihalashda foydalanish qulayligi, tushunarlilik, xatoni tuzatish imkoniyati va javobgarlikning taqsimlanishi hisobga olinadi. Mualliflik xulosasiga ko‘ra, texnik rivojlanishni baholash samaradorlikni insonning mazmunli ishtiroki bilan bog‘laganda to‘laroq bo‘ladi. Bu mezon taraqqiyotdan voz kechishni emas, uning maqsadini ochiq muhokama qilishni talab etadi.

Taqdim etilgan dissertatsiya materiallaridagi sug‘orish tizimlari misoli ushbu aloqani ochishga xizmat qiladi. Kanalning moddiy mavjudligi suv yetkazish vazifasi bajarilganini o‘z-o‘zidan bildirmaydi. Tizim suv manbai, oqimni boshqarish, parvarish va kishilar hamkorligiga tayanadi. Mazkur misoldan chiqariladigan nazariy xulosa shuki, texnik obyektning funksiyasi tabiat qonunlari bilan ijtimoiy amaliyot tutashgan joyda amalga oshadi. Tashkiliy shartlarni e’tiborsiz qoldirish moddiy vositaning imkoniyatini to‘liq tushuntirishga yo‘l qo‘ymaydi.

Xulosa. Texnikaning ontologik muammolari uni faqat mehnat qurollari yig‘indisiga keltirib bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Texnika moddiy vosita, maqsadli faoliyat, bilim tizimi va madaniy munosabat sifatida mavjud bo‘ladi. Bu jihatlarning har biri boshqasiga tayanadi: bilim vositaga tatbiq etiladi, vosita faoliyatni o‘zgartiradi, faoliyat esa yangi bilim va ijtimoiy ehtiyojlarni yuzaga keltiradi. Texnika taraqqiyotining insoniy mazmuni uning imkoniyatlari bilan birga cheklovlari va oqibatlarini ham hisobga olishda ochiladi. Muhandislik ta’limida texnik hisob-kitobni tarixiy va falsafiy tahlil bilan bog‘lash, loyihalashda esa foydalanuvchi ishtiroki hamda mas’uliyatni e’tiborga olish maqsadga muvofiq. Keyingi izlanishlarda mazkur nazariy yondashuvni aniq texnik tizimlar misolida tekshirish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Агашин Э. Моральное измерение науки и техники. -М ., 1998.
2. Арзаканян Ц.Г., Горохов В.Г. Философия техники в ФРГ. - М., 1989.
3. Бердяев Н.А. Человек и машина / Н. Бердяев. Философия творчества, культуры и искусства. Т. 1 - М., 1994.
4. Васильчук Ю.А. Социальное развитие человека в XX веке // Общественные науки и современность.-2001.-№ 1
5. Вышеславцев Б.П. Кризис индустриальной культуры // Сочинения. - М., 1995.
6. Гвардини Р. Конец нового времени // Вопросы философии. - 1995. -№ 3
7. Горохов В.Г. Основы философии техники и технических наук. - М., 2004
8. Горохов В.Г., Розин В.М. Введение в философию техники. - М., 1998.
9. Дергачёва Е.А. Техногенное общество и противоречивая природа его рациональности: Монография / Е.А. Дергачёва. - Брянск: БГТУ, 2005.
10. Карнилов И.К. Инновационная деятельность и инженерное искусство. - М., 1996.
11. Кочергин А.Н. Экология и техносфера. - М., 1995.
12. Кудрин Б.И. Технетика: Новая парадигма философии техники (третья научная картина мира). - Томск, 1998.
13. Heidegger M. The Question Concerning Technology // The Question Concerning Technology and Other Essays / transl. W. Lovitt. New York: Harper & Row, 1977. P. 3–35. https://www.beyng.is/docs/QCT.html.